

Gösta Liljedahl

FILIGRANOLOGI

Om vattenmärken i papper och dessas historia

Läroverksadjunkt Gösta Liljedahl är vår ende specialist på vattenmärken och har ägnat filigranologien ett mångårigt studium.

Vattenmärken i papper torde väl de flesta någon gång ha iakttagit i våra bättre papperssorter — maskinskrivningspapper, brevpapper, papper för offentliga handlingar o.d. När man håller papperet mot ljuset, framträder tydligt vattenmärket (i fortsättningen förkortat v/m). Det kan vara namnet på pappersbruket: Klippan, Lessebo, Papyrus, det kan vara symboliska figurer av det ena eller andra slaget: en krona, en bikupa, en örn, ett medaljongporträtt (som på våra sedlar), det kan bestå bara av våglinjer (som på en del sedlar och frimärken). Ibland ha de kallats »vattenstämplar», »pappersstämplar» eller »pappersmärken», men i facklitteraturen har benämningen »vattenmärken» slagit igenom. Den har fördelen att vara tämligen internationell: norska och danska har »vandmærke», engelska »watermark», tyska »Wasserzeichen» (numera allmänt brukade i stället för tidigare även »papermark», resp. »Papiermarke» el. »Papierzeichen»). De romanska språken har visserligen också motsvarande ord: »marque d'eau» el. »marque du papier», »marca d'aqua» resp. »marca de agua», men där har åter ett annat namn slagit igenom, nämligen »filigrane» (fra.) och »filigrana» (it. o. spa.), som egentligen betyder »guld- el. silvertrådsarbete» och sålunda anger det material, som förr brukades för att åstadkomma vattenmärket. Och därmed torde det dels vara klart, vad ordet *filigranologi* betyder — det är *läran om vattenmärken, vattenmärksvetenskap* — dels kommer man osökt in på hur ett v/m tillkom, när man förr tillverkade papper för hand. Förfaringssättet är i princip detsamma beträffande maskingjort papper, men det har mindre intresse från den historiska synpunkt jag anlägger här.

Papper tillverkades fram mot mitten av 1800-talet huvudsakligen av linnelump. Denna behandlades mekaniskt och i någon mån kemiskt (vilka alla processer jag förbigår såsom oväsentliga för mitt ämne; intresserade hänvisas beträffande papperstillverkningens historia till Gustaf Clemenssons översikt i Grafiska Institutets skriftserie: *Papperets historia intill 1880*. Gebers 1953), tills den befann sig i ett starkt sönderdelat, lättflytande tillstånd, pappersmassan, färdig att formas till pappersark. Vid vissa detaljer i denna centrala process måste jag uppehålla mig med någon utförlighet.

Formen bestod av en rektangulär ram av hållfast träslag, stagad med träspjälor, varöver i rektangelns längdriktning med mycket små

mellanrum spänts tunna metalltrådar, vilka alltså utgjorde en sorts sil. Ovanpå denna sil, som hade en varierande täthet av 8—15 trådar per cm, gick, för att ge stadga åt den, tvärsöver — parallellt med ramens kortsidor — något grövre trådar på 2—3 cm:s avstånd från varandra, vilka förenats med bottensilens trådar medelst mycket fin metalltråd. Vanligen sammanföll de också med träspjälorna och var också fästade vid dem. Till formen hörde vidare en *däckel*, som lades över formen för att hindra massan att helt rinna av den. Slutligen var på silduken fastsydda med fin metalltråd de av grövre metalltråd formade bokstäver och figurer, som gav upphov till vattenmärket. Formar och vattenmärksfigurer tillverkades i regel av särskilda *formbindare*, som under senare tider nog bedrev sin hantering i tämligen stor skala och avyttrade sina alster till många pappersbruk.

Formningsproceduren tillgick på följande sätt. Formen med pålagd däckel doppas ned i *kypen* eller *byttan*, karet med den färdigberedda, varma och vällingliknande pappersmassan, och lyftes upp fylld med massa. Formaren skakar försiktigt formen, så att massan jämnt utbreddes över formen och den överflödiga massan rinner över däckelns kanter, samtidigt som vatten rinner ut genom silduken. I formen ligger kvar det färdigbildade, ännu knappt sammanhängande arket. På en bräda skjuter formaren över formen till *guskaren*, som dels lämnar en ny form till sin arbetspartner, dels avlägsnar det nybildade arket genom att trycka formen mot en tunn ylleduk, *filt*, av samma format som arket (han *guskar* av arket; ordet är en förvrängning av franskans *coucher*, liksom tyskans *gautschen* och eng. *couch*). På så sätt går *två formar* i en ständig kretsgång mellan formare och guskare.

De avguskade pappersarken med sina filter — en för varje ark — samlas på hög, tills de bildar en *post* (vanligen 150—200 st.), varefter de omhändertagas av andra arbetare, pressas, torkas, limmas, glättas, putsas osv., arbetsmoment, som vi här inte har anledning uppehålla oss vid.

Det tunna massaskiktet i formen — pappersarket i vardande — anpassar sig känsligt efter alla ojämnheter i underlaget: över alla upphöjningar blir det tunnare, över eventuella nedsänkningar blir det tjockare. Sålunda avtecknar sig själva silduken med sina längsgående fina och tvärgående grövre trådar mycket tydligt i det färdiga papperet — papperet blir *randigt*, ränderna kallas *vattenlinjer* — dels framträder med än större tydlighet och skärpa förtunningarna efter de påsydda bokstäverna eller figurerna — papperets egentliga *vatten*

tenmärke. Minsta defekt i silduk eller vattenmärkesfigur (några trådar har lossnat och börjat förskjutas, den rätt ömtåliga figuren har deformerats, av en rengöringsborste t.ex.) avspeglar sig troget i papperet, och just detta har ett speciellt intresse för den forskande filigranisten.

Först några ord om hur länge v/m funnits till och vad som är syftet med dem. De äldsta v/m man än så länge känner till, uppträder i italienskt papper från de sista decennierna av 1200-talet, då ett antal pappersmakare i den lilla norditalienska staden Fabriano, vilken hyste inte mindre än ett tjugutal sådana utövare av »den vita konsten», tydligen kom på idén att skilja sina produkter åt genom dylika insatta v/m — till en början enkla tecken, såsom kors, stjärnor, vinklar, cirklar m.m. men också ibland tillverkarnas initialer eller t.o.m. hela namn. Seden spred sig snabbt över det pappersproducerande Västerlandet, och snart tillverkades praktiskt taget allt skrivpapper med v/m av olika slag. I regel placerades det endast i den ena halvan av helarket, varför man alltså mycket ofta påträffar halvark utan v/m. Först in på 1600-talet blev det vanligt att placera ett *motmärke* (eng. counter-mark) i den andra halvan, i allmänhet tillverkarens (brukets ägares eller arrendators) initialer eller hela namn.

Det kan tyckas egendomligt, att denna naturliga och i praktiken så lätt omsatta idé inte uppkom långt tidigare — papperet hade vid det här laget en fullt säkert dokumenterad mer än tusenårig historia bakom sig. Det började tillverkas i Kina omkring år 100 e.Kr. och nådde, efter att förvånande långsamt ha vandrat västerut, via araberna det egentliga Västerlandet (vartill Spanien och Sicilien under morernas välde inte kan räknas) möjligen först på 1200-talet och då förmodligen Italien. Men det tycks ha varit så, att de tekniska förutsättningarna för anbringande av de västerländska v/m helt enkelt inte förelåg beträffande det österländska papperet. I Orienten var silduken nämligen en matta av bambustrimlor, sammanhållna av hår eller silke, som lades löst över en träram och sedan rullades av från det färdiga arket, och på detta böjliga underlag kunde inte anbringas några metalltrådar eller annat, som inte rubbades ur sitt läge.

Vattenmärkena tjänade alltså från början som ursprungsbeteckning och samtidigt som en kvalitetsbeteckning, eftersom det ena naturligt hänger ihop med det andra: tillverkaren ville märka sin goda vara, så att den inte skulle kunna förväxlas med konkurrenternas mindre goda. Detta i sin tur ledde lika naturligt till att v/m, som ge-

I översta raden exempel på bland pappersmakare ofta använda vattenmärken: AL MODE PAPIER »à la mode» särskilt i Tyskland 1650—1750. Narrhuvudet, överallt i Europa använt under 1600-talet. En variant av »Amsterdams vapen», allmänt 1650—1750, använt även vid svenska bruk.

Tre olika typer av monogram från Klippans pappersbruk under 1600-talet: 1. HWC=Herrevads Closter. 2. C(arolus) R(ex). 3. Samuel Dröschner.

PRO PATRIA-märket allmänt under 1700-talet. Symboliken i märket: kvinnan representerar Holland, hatten på spjutspetsen är den borgerliga frihetens symbol. Lejonet vaktar landet inom palissaden, det »hollandsche tuin». Lejonets sju pilar representerar Hollands sju provinser — HB=Hargs Bruk. En av de bättre svenska imitationerna, dock är pilarnas antal reducerat. Tid omkring 1770. — Gransholms bruk, omkring 1800. Avsevärd ändring. — Förmodligen också Gransholms bruk, något senare. Vattenmärket bör ha sin upprinnelse i Pro Patria-märket, men visar en påtaglig förändring av motivet.

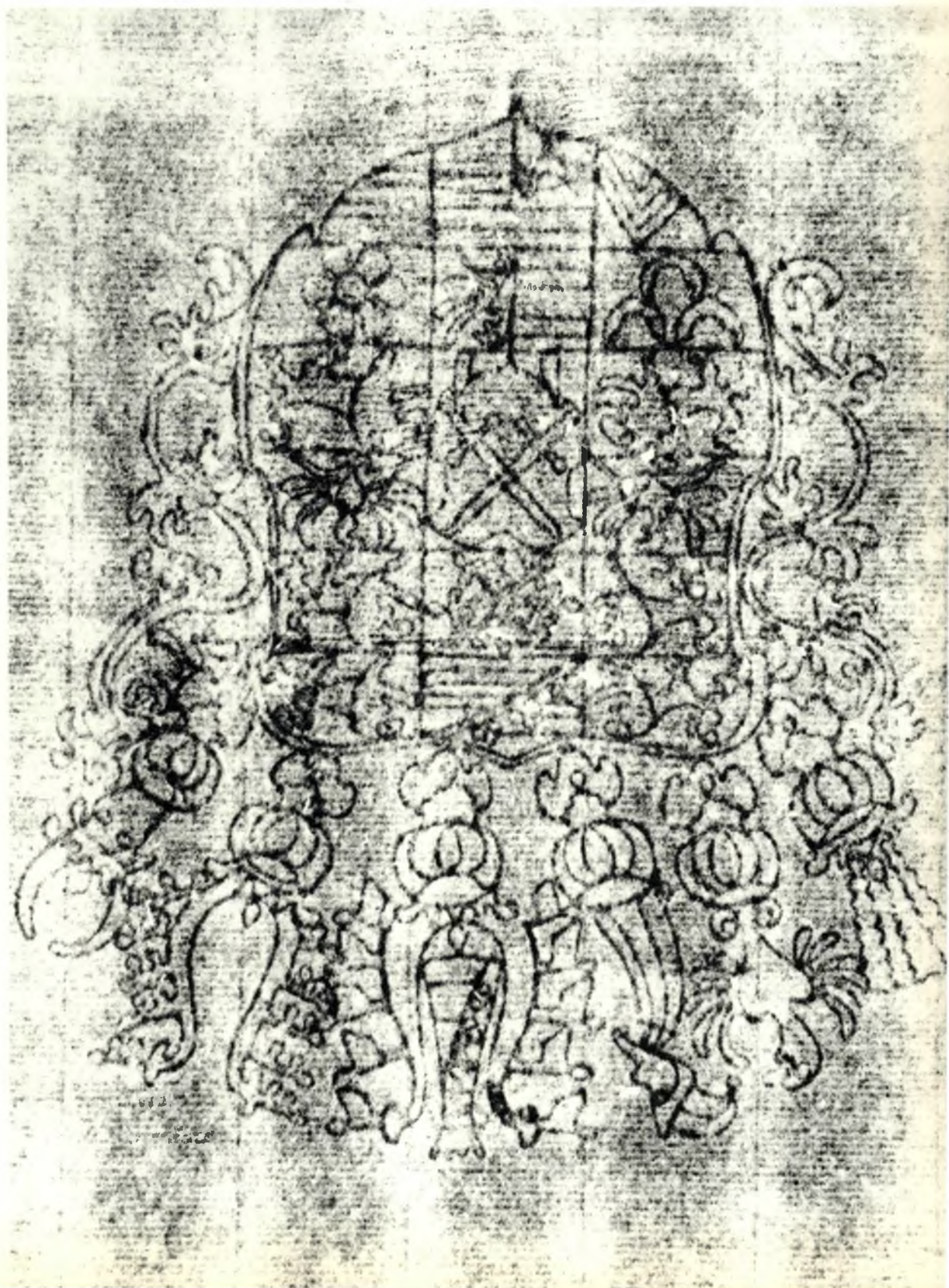

Reproduktion i förminskad skala efter ritade avbildningar av vattenmärken ur Riksarkivets samling.

På denna och följande sidor: variationer av samma vapenbild, förmodligen Tyskland omkring 1640, två tecknade efter original, en här reproducerad efter fotografi. Riksarkivets samling.

nom papperets goda kvalitet fått gott anseende, snart började efterapas av mindre framgångsrika men så mycket mer fördomsfria konkurrenter, vilket ledsamma och besvärliga faktum vållar bl.a. filigranisten de största bekymmer. De rena förfalskningarna är talrika, medan vad man med en mildare term möjligen kan kalla plagiat (naturligtvis ibland bara en sorts mindre väl gjorda förfalskningar) snarast blev regel: vissa v/m, som förvärvat goodwill, blev under långa perioder stående beteckningar för vissa papperssorter eller vissa format vid flertalet pappersbruk i Västerlandet!

Detta mer eller mindre uppenbara eller skickliga efterapande beredde också redan från början de stora pappersländernas myndigheter stora bekymmer. Man intresserade sig i hög grad för ett gott papper — ett mycket naturligt intresse, kan man säga, eftersom just myndigheterna i alla tider väl varit de största skrivpapperskonsumenterna — gav föreskrifter om dess format, vikt och pris, övervakade dess kvalitet och beslagtog och förstörde dåligt papper samt bötfällde dess tillverkare, utfärdade bestämmelser om v/m och straffade efterapare. Inför den allmänna plagieringen av vissa populära v/m fick man tydligen ge sig, men sökte upprätthålla påbud om att de olika bruken skulle skilja sig åt genom vid bilden anbragta initialer eller namn. Det var dessa påbudna ursprungsbeteckningar, som senare anbragtes som motmärken i det motsatta halvarket.

I förbigående sagt har verkligen denna synnerligen naturliga och plausibla teori om vattenmärkenas uppkomst och fortsatta användning som ursprungs- och kvalitetsmärken — i likhet med porslinsmärken, järn-, silver- och möbelstämplor, moderna fabriksmärken o.d. — bestritts, och en helt annan tolkning av dem har givits. Ett oemotsägligt faktum är att de allra flesta v/m från äldre tider — fram mot 1700-talet — är eller kan tolkas som kristna symboler med skiftande innebörd (naturligtvis frånsett namn på tillverkare och orter, vapensköldar o.d.) — så t.ex. det under medeltiden ytterst populära oxhuvudet, vidare så gott som alla djur och växter, människofigurer, avbildade bruksföremål och rent geometriska tecken. Mot detta synes föga vara att invända, och det behöver inte på något sätt komma i strid med den refererade konventionella teorien. Medeltiden var till den grad genomträngd av kristna tankar och för alla förståelig kristen bildsymbolik, att vi har svårt att fatta det; det som för den tidens människor var klart och lätt uttolkat bildspråk, är för de flesta av oss »rena hebreiskan», vi ser bara tecknen och bilderna men inte

den i dem liggande meningen eller maningen. Men härifrån och till att hävda att v/m i huvudsak begagnades av vissa av kyrkan förföljda religiösa sekter, bland vilka papperstillverkning skall ha varit särskilt vanlig som ett slags uppmuntrande hälsningar trosfränderna emellan, är att gå långt och förefaller ganska fantastiskt. En »privatlärd» engelsman vid namn Harold Bayley, enligt uppgift senare bankdirektör, har i ett par stora böcker i detta sekels begynnelse med ett förkrossande uppbåd av symbolistisk lärdom sökt bevisa denna tes. Han saknar ingalunda anhängare, men hans teorier har ganska bistert tillbakavisats av den auktoritativa forskningen på området bl.a. med hänvisning till den uppfattning av v/m, som myndigheterna så ofta och så klart betygade.

Detta om v/m i allmänhet. Vari består då filigranologi? Är den något liknande filateli, d.v.s. samlande och ordnande av v/m i kronologiska serier från olika pappersbruk i olika länder, ev. efter andra principer, t.ex. den nära till hands liggande »ideografiska», efter bildens utseende, jämte de allmänt kulturhistoriska och speciellt pappershistoriska kunskaper, som kan utvinnas ur detta arbete? (Jag bortser helt i detta sammanhang från det estetiska behaget och det angenäma i att tillfredsställa den hos de flesta så djupt rotade samlar- och ordnardriften.)

Naturligtvis är den det — jag behöver väl knappast betona, att en utredning om vilka v/m med sina många ägar- och pappersmästarenamn, som hört till olika bruken, måste innebära en värdefull komplettering av annan pappershistorisk och personhistorisk forskning. Men den är också något annat och mer, eller rättare, den hoppas på att bli något mer, när den trampat ur barnskorna, nämligen en icke föraktlig historiens hjälpvetenskap. Som sådana räknas sedan gammalt t.ex. *kronologi* (läran om tideräkningen hos olika folk under olika tider), *sfragistik* (sigilllära), *heraldik*, *numismatik*, *genealogi*, *paleografi* (läran om skriften), *diplomatik* (urkundslära), och till denna grupp vill nu filigranologien ansluta sig som en självständig medlem. I den mån skriftunderlaget (papyrus, pergament, papper) tidigare blivit uppmärksammat av historikerna, har nämligen kunskapen om sådant material förts till diplomatik eller paleografi.

På vad sätt skall då den nya specialvetenskapen kunna lämna sitt bidrag till historieforskningen? Genom att ett v/m i ett skrivpapper av det vanliga äldre folioformatet rent teoretiskt sett i regel, i praktiken mycket ofta — om än ofta med oändlig möda — kan fixeras

i tiden till ett visst årtal eller två eller tre på varandra följande år, så kan man med dess hjälp datera det papper, varpå något är skrivet eller tryckt, t.ex. politiska dokument, ekonomiska handlingar, brev, minnesanteckningar, koncept, vilka eljest saknar datering. De flesta handlingar är naturligtvis daterade, och många odaterade kan man tidfästa genom upplysningar i texten, men i en hel del fall kan man det inte, och sådana dokument utgör ofta förargliga stötestenar för historikern och ibland problem av stor räckvidd, centrala diskussionspunkter, där man varken kommer fram eller tillbaka, hur djärvt man än staplar hypoteserna på varann. Jag bortser för ögonblicket från oavsiktligt eller avsiktligt feldaterade handlingar, brev och tryck, i det sistnämnda fallet förfalskningar, men skall återkomma senare till detta ytterst viktiga område.

Papperet kan sålunda i princip dateras, men skriften kan det inte, åtminstone inte med tillnärmelsevis så trång marginal. Det är dock vackert nog att få en bakre tidsgräns för den. Sedan är det av starka sannolikhetsskäl *troligt*, att skriften följt ganska snart efter papperets tillkomsttid, när i äldre tider papper gick åt som smör i solen; det var alltid ont om det, och varken myndigheter eller privatpersoner brukade ha förråd, som räckte länge. Givetvis måste sådant dock ha förekommit emellanåt, men då framförallt hos privatpersoner med mera sporadisk korrespondens och bara högst sällsynt i t.ex. kanslier med deras konstanta utflöde av handlingar. Men säker kan man ju tyvärr aldrig vara på den saken.

Det återstår emellertid att förklara, *hur* man kan datera ett v/m, och då kommer vi igen till teorien och praktiken. Först teorien. Varpå grundar man de djärva anspråken på att kunna fixera ett v/m till en så utomordentligt kort period som ett eller två år? Har det inte tidigare sagts, att en hel del v/m kunde vara i bruk under en rätt lång period och användas av många bruk på en gång? Jo, men ett och samma märke vid olika bruk härrörde inte från samma v/mfigur, och det gjorde det inte heller vid ett enstaka bruk, ty figurerna var spröda och ömtåliga ting, som ofta måste repareras och förnyas. De gjordes för hand och kunde givetvis inte, trots alla bemödanden av den ofta förvånande skicklige formbindaren, bli exakt lika i alla detaljer. Vidare fastsattes v/mfiguren på en formsil av ett visst utseende; dess placering i förhållande till de grövre vattenlinjerna är en annan viktig detalj. Denna kombination av tre detaljer: vattenmärkets utseende, dess placering i formsilen, dennas struktur (t.ex. de inbördes

avstånden mellan de grova trådarna) räcker mycket bra för att fixera v/m till en period, som i de flesta fall är kortare än ett år.

Formen hade nämligen inte heller lång livslängd. Man räknar med mindre än ett år, *om den varit i oavbrutet bruk* (med endast normala smärre driftsavbrott). En sifferberäkning lyder: en form anses ha »tålt» i genomsnitt 250 000 ark utan grundlig reparation, ett formpar alltså 500 000 ark = 1 000 ris. Då en genomsnittlig årsproduktion per kyp anses ha varit 1 500 ris, kommer man till att formens verkliga livslängd, dess »Gebrauchsdauer», som tyskarna kallat den, uppgår till $\frac{2}{3}$ år.

Emellertid förekom det mycket sällan, att en form (ett formpar) var i bruk oavbrutet. De allra flesta pappersbruk tillverkade också papper av annat format och annan kvalitet än sitt standardpapper, t.ex. både skriv- och tryckpapper. Härtill användes andra formpar, som sålunda under kortare perioder avlöste det ordinarie paret (det stora flertalet bruk var små och hade i regel bara *en* kyp). Fick detta vila under t.ex. $\frac{2}{5}$ av årets arbetsdagar, förlängdes följaktligen dess livslängd med motsvarande antal arbetsdagar. Antalet »vilodagar» skiftade naturligtvis under olika tider och förhållanden och vid olika bruk, men den genomsnittliga *användningstiden*, formens »Verwendungsdauer», när det rör sig om normalformat, torde ha varit ungefär *två* år. Formar för mera ovanliga format och papperssorter hade proportionellt längre användningstid, men den verkliga livstiden var givetvis ungefär densamma.

Under dessa två år kunde emellertid åtskilligt hända med en form, vilket bara föranledde provisoriska förbättringar. Framför allt deformerades och skadades den ömtåliga v/mfiguren, som ingalunda hade en användningstid av två år. Blev inte skadan för omfattande, fick figuren sitta kvar i sitt derangerade tillstånd, eller man sökte nödortftigt tota till den igen, men riktigt samma figur var den ju inte längre. Det är klart, att en dylik förändring av *en* av de tre detaljerna i kombinationen figur-silduk-placering, som tydligt avspeglar sig i papperet, bidrar till tidsfixeringen. Någon svårighet att identifiera det ursprungliga v/m med det skadade föreligger sällan, då de i regel uppvisar ett flertal gemensamma *absolut särpräglade detaljer*, som det övade ögat strax uppfattar.

Och så var det »praktiken», m.a.o. hur man faktiskt daterar dessa daterbara kombinationer av detaljer. Det kan tänkas ske på två vägar. Den ena går från pappersbruk till papper, dvs. man kan genom

forskning i ett bruks historia få reda på vilka v/m som där använts och få data på dem. Den andra går i motsatt riktning: man utgår från daterade papper med ett visst v/m och söker sig sedan tillbaka till bruket för att få dateringen bekräftad eller korrigerad.

Det blir den senare metoden, som mest kommer till användning. Endast i undantagsfall och då från senare perioder, finns arkivalier bevarade från pappersbruk — räkenskaper, diaries, korrespondens o.d. Den obrutna serien räkenskaper vid Tumba bruk från dess grundande 1758 till våra dagar är förmodligen unik och sammanhänger naturligtvis med dess ställning som en sorts statlig institution. Än mindre påträffar man från den egentliga handpapperstiden systematiskt tillvaratagna prover på ett bruks tillverkning eller av dess former och v/mfigurer. Någon gång kan man i bevarade processhandlingar finna enskilda upplysningar av värde om använda papperssorter, former och vattenmärken.

Frånsett den grovdatering en initierad ofta lätt nog kan göra, blir tillvägagångssättet helt enkelt detta: man söker upp i olikartat arkivmaterial (och då är det rätt bra att först ha kunnat grovdatera det) så många exakta motsvarigheter som möjligt till ifrågavarande v/m och jämför dokumentens dateringar. Vanligen koncentreras dessa till ett par tre år, vartill kommer ett betydligt mindre antal senare exemplar. Ett konkret exempel ur författarens erfarenhet. Av en viss med absolut säkerhet identifierad variant av ett visst v/m (det under ca 150 år oerhört vanliga s.k. Amsterdams vapen, varav det troligen finns tusentalet varianter) har i ett material härstammande från olika tider och platser påträffats 34 exemplar. Inget papper är daterat före mars 1671, 11 st. under det året, 16 st. under 1672, 5 st. under 1673, 1 st. under 1675 och slutligen 1 st. under 1684. Man torde då ha rätt att draga slutsatsen, att v/m ifråga tillkommit obetydligt tidigare än 1671 (med all säkerhet ett holländskt eller franskt v/m, varför jämförelse med utländskt arkivmaterial vore önskvärt), och att det förmodligen upphört att användas 1672. Förekommer dessutom tillsammans med detta v/m i ungefär samma procenttal en s.k. *identisk variant*, är saken alldeles klar, de båda varianterna härstammar från ett formpar, som på det sätt jag beskrivit använts samtidigt i samma verkstad. De identiska varianterna är ofta, men inte alltid, ytterst lika. Det väsentliga är att de alltid uppträda tillsammans.

Så enkelt är det emellertid inte. Som var och en förstår är genomgången av det nödiga materialet en synnerligen tidsödande historia.

Man skall först och främst ha material från olika håll. Om man i räkenskaper eller protokoll från samma plats och samma år hittar 50—60 exemplar av en variant — ofta blad efter blad omväxlande med den identiska varianten — så är det visserligen högst värdefullt och intressant men kan bara räknas som *ett* tidsbelägg, ehuru ett kvalificerat sådant. De centrala arkiven innehåller ju material från många olika håll, så att man inte behöver resa omkring ständigt, men önskvärt är naturligtvis, att man besöker även andra arkiv.

I materialet ger vidare endast en mindre del av pappersarken så tydliga bilder av v/m, att man kan urskilja enskildheter i det och särskilja varianter. Man måste ha helt blanka blad eller sådana, där inte v/m alltför mycket skymmes av skriften. Identifikationen sker vanligen genom att lägga en på genomskinligt papper utförd avbildning ovanpå det nya v/m och konstatera, att de fullständigt täcker varandra. Rent okulär jämförelse med originalpapperet eller ett fotografi anses av en del forskare inte fullt tillförlitlig, men om undersökaren har ett övat öga och ingående förtrogenhet med ifrågasvarande v/m:s olika varianter, torde risken för misstag vara ringa.

Av det sagda framgår, att ett utomordentligt hjälpmedel vid sådana jämförelser skulle vara en större samling originalpapper, oskrivna men daterade och kända till sin härkomst.

En sådan samling finns, närmare bestämt i vårt Riksarkiv! Eller rättare sagt: den är under tillskapande och kan kanske först om något tiotal år börja tillfredsställande fungera som dateringsinstrument, fast den redan nu kan vara pappershistoriker till viss hjälp. Den förvaras f.n. i Riksarkivets Östermalmsavdelning, där författaren och en assistent, Fru Mary Nilsson, som Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen ställt till förfogande, är sysselsatta med samlingens ordnande. Den består av mer än 150 000 oskrivna halvark, s.k. bakar, som utgallrats från Riksarkivets arkivalier, jämte något tusental likaledes utgallrade helark, vilka senare givetvis är värdefullare. Beståndet utgöres till ungefär lika delar av svenskt och utländskt papper med v/m, till allra största delen från tiden efter 1600. Med undantag av en mindre del, som direkt undantagits i filigranistiska syften av två pionjärer på området, nämligen Överkammarherren Greve Adam Casimir Lewenhaupt (d. 1895, fader till framlidne Riksheraldikern m.m. Adam Lewenhaupt, d. 1944) och den kände kulturhistorikern och pappersforskaren, Fil. dr Sune Ambrosiani, d. 1950, var det papper, dömt att inom kort förintas i »papperskvarnen» för att sedan som Fågel Fenix

uppstå som nytt fräscht papper med nya v/m, detta papperets ganska märkliga cirkelgång. Ingen hade tänkt sig, att det skulle vara användbart för någon sorts forskning.

Att samlingen ännu är i vardande, innebär att den för att kunna användas för det avsedda ändamålet måste ordnas ytterst noggrant efter olika v/m i lätt klassificerbara typologiska serier (mycket påminnande om Linnés sexualsystem) till ett slags »lexikon», där man snabbt skall kunna finna en önskad variant. När, för att fullfölja bilden, »uppslagsorden» (= v/m) kommit på sin rätta plats i lexikonet efter ett oändligt mödosamt arbete, som utom det rent manuella ordnandet efter tusen sinom tusen jämförelser mellan varianter kräver en mångfald av förteckningar och kartotek, saknas ändå den förklarande texten till »orden», dateringarna! Det hela är ett arbete på lång sikt, vars fortgång självfallet är helt beroende på den tid, som ägnas åt det.

Det är frestande att ge några glimtar från detta ordningsarbete, skenbart så torrt knappologiskt, men för mig i varje fall fyllt med fascinerande intresse, kombinationsglädje och upptäckarlycka. En filatelist skulle säkert förstå min entusiasm. Jag skulle t.ex. vilja illustrera, hur tidsepokerna med sina konststilar avspeglar sig i filigranernas fantasifulla värld, hur de små svenska brukens vattenmärksskapare trohjärtat, men ibland ganska tafatt, söker efterlikna de eleganta utländska förebilderna, ofta missförstår symboliken och utlämnar eller vanställer väsentliga detaljer, hur vårt svenska papper till en början vanmäktigt men så småningom allt framgångsrikare kämpar mot den utländska konkurrensen.

Jag får dock av utrymmesskäl avstå från detta, liksom från att ge åtskilliga rätt väsentliga upplysningar om filigranistens metodik, och hänvisar intresserade till vad jag om dylikt meddelat i tre tidigare publicerade uppsatser, i *Historisk Tidskrift* 1956 (s. 241—274) och 1958 (s. 206—220; denna senare en kompletterande översikt av de senaste årens litteratur på området) samt i »Meddelanden från svenska riksarkivet för år 1955» (utkommen 1957).

Nyss antyddes att v/m kan användas för att avslöja förfalskningar. Det har också skett i många fall. Så har konsthandlare och andra konstexperter sedan länge använt v/m:s bevisvärde, när det gäller etsningar, gravyrer o.d. Vattenmärken i Albrecht Dürers och Anthonis van Dycks verk är väl kända, katalogiserade och avbildade. Fel angivna tryckår i Shakespeareupplagor och diverse litterära fal-

sarier har upptäckts med hjälp av v/m. I några fall har v/m använts som bevismedel inför domstol. Tre kända fall skall här omnämnas.

År 1770—71 fördes i England en rättegång mot två personer, som anklagats för att ha förfalskat ett testamente, som av dem utgavs vara daterat 1764. En känd pappersmakare, James Whatman d.y., inkallades som vittne och kunde för domstolen övertygande visa, att testamentet ifråga på grund av papperets v/m, hans egna nämligen, och vissa andra karakteristika ej kunde vara skrivet före 1768. De båda förfalskarna fälldes på grund av detta vittnesmål och dömdes till döden.

Den 9 november 1887 bevisade inför en fransk domstol en av åklagaren tillkallad pappersfabrikant med v/m:s hjälp, att två brev, som spelade en viktig roll i en pågående process med politisk bakgrund, var antedaterade. Den anklagade, presidenten Grévys måg, som varit nära att frikännas, fälldes härigenom, den uppenbarligen komprometterade justitieministern avgick, och svårt ansatt av bl.a. Georges Clémenceau, då en 46-årig deputerad och känd »ministerstörtare», måste inom några dagar hela kabinettet Rouvier demissionera, varefter slutligen också presidenten själv den 2 december trädde tillbaka och efterträddes av Sidi Carnot.

Den 21 februari 1955, slutligen, debuterade möjligen v/m som bevismedel inför svensk domstol. Den anklagade i en bekant process eller, rättare sagt, serie av invecklade processer, påstod sig ha en »minneslapp» från 1932 angående en viss konkurs, vilken skulle bestyrka, att han då lämnat samma uppgifter till konkursdomaren, som han nu gjorde inför rätta. Åklagaren höll upp papperet mot ljuset och konstaterade torrt, att lappen från 1932 hade årtalet 1937 som v/m. Svaranden, hette det i tidningsreferatet, »avstod för dagen att förklara saken».

Till slut en högst komprimerad redogörelse för vad som gjorts på v/m-forskningens område i andra länder och i vårt eget land. För närmare detaljer hänvisar jag till betydligt grundligare framställningar i Historisk Tidskrift 1956 och 1958.

Vattenmärken i papper var i äldre tid en för alla välbekant företeelse, och samlingar av sådana publicerades faktiskt redan under 1700-talet i England. Då och då framfördes av enstaka forskare tanken på att använda dem för dateringsändamål, i vårt land väl först av den bekante fornforskaren, »Ydredrotten» Leonhard Fredrik Rääf, i hans inträdestal i Vitterhetsakademien 1829. Under 1800-ta-

let tilltog intresset för dem i hög grad, ehuru i Sverige den förut nämnde Lewenhaupt d.ä. torde varit vår ende verklige filigranist. Under seklets sista decennier bedrevs systematisk v/m-forskning av bröderna Zonghi i Fabriano — moderorten för v/m i Västerlandet —, av ryssen Likhachev och först och sist av schweizaren Briquet. Med sitt väldiga verk »Les Filigranes», som utkom 1907, fyra volymer fyllda med mer än 16 000 noggrant avritade, säkert daterade v/m från perioden 1280—1600 jämte förklarande text och de noggranaste källhänvisningar, ett arbete grundat på ett trettioårigt intensivt arbete i många länders arkiv, intar Briquet utan gensaga platsen som filigranologiens fader, grundaren av en vetenskaplig v/m-forskning.

Han var vid denna tid ingalunda något okänt namn bland pappershistoriker. Bl.a. hade han redan 1884 framlagt vissa på kemisk och mikroskopisk analys grundade rön, som gick ut på att det då mycket omtalade arabiska bomullspapperet aldrig existerat, utan att linne-lump varit den vanliga råvaran även i Orienten från åtminstone 900-talet. Hans upptäckter bestreds av andra forskare men bekräftades till alla delar, då några år senare den berömde växtbiologen Julius Wiesner i Wien undersökte ett mycket stort material av arabiskt och europeiskt papper.

»Les Filigranes» väckte stor uppmärksamhet inom den lärda världen, och utan att riktigt förstå de metodiska vanskligheter, som filigranologien innehåller — vilka Briquet förvisso sökte klargöra för den, som verkligen läste den långa inledningen till verket, även om kanske inte heller han själv var fullt på det klara med hela vidden av svårigheterna — fäste man något överdrivna förhoppningar vid den nya hjälpvetenskapen. De närmaste fyrtio åren efter publicerandet av denna »kanoniska skrift» betecknar faktiskt *dels* en avmattning av v/m-forskningen — Briquets verk var så överväldigande, att man trodde det mesta vara sagt om den äldre periodens v/m, och den senare periodens vågade sig ingen på — *dels* en avmattning av tron på dess förmåga att ge säkra dateringar. Rätt sällan lyckades det forskare att exakt identifiera ett v/m med en avbildning i »Les Filigranes»; man besinnade inte, att de 16 000 publicerade bara var ett urval av hans 44 000 olika avritade. Av kostnadsskäl hade det totala antalet inte kunnat publiceras.

Dock utkom under denna tid många förnämliga arbeten om v/m, oftast i form av monografier över pappersbruk eller regionalt begränsade undersökningar av papperstillverkning. Utmärkta svenska

monografier är t.ex. Gustaf Clemenssons böcker om Klippan och Lessebo, Bertil Boëthius' över Grycksbo och Torsten Althins över Papyrus.

Med grundandet 1949 av den internationella sammanslutningen The Paper Publications Society i Hilversum i Holland av den där bosatte engelsmannen E. J. Labarre har filigranologien fått en ny vind i seglen. Föreningens nu tioåriga verksamhet har bestått i att ur glömskan framdraga och nypublicera åtskilliga äldre svåröverkomliga »klassiker» om v/m och papperstillverkning, t.ex. de nämnda bröderna Zonghis arbeten från 1880-talet, Briquets många mindre skrifter från denna tid, spanska arbeten om v/m från början av 1900-talet, samt att ge ut en rad betydande nya verk på samma område. Redaktör för serien, som bär namnet »Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia» (Collection of Works and Documents Illustrating the History of Paper), är Labarre själv, volymerna har påkostats ett mycket gediget utförande och står på en vetenskapligt fullt tillfredsställande nivå. Flera nya viktiga verk är under arbete, publiceringstakten är häpnadsväckande rask, och organisationens och dess ledares verksamhet förtjänar alla filigranisters tacksamhet.

Alldeles fristående från men i gott samarbete med The Paper Publications Society har den holländska pappersindustrin år 1953 i Haarlem upprättat en institution avsedd »att främja forskning i den nederländska papperstillverkningens historia». Den utger en tidskrift »De Papierwereld», som har både tekniskt och historiskt innehåll. Institutionens energiske ledare, Henk Voorn, känd för små trevliga artiklar i den eleganta amerikanska tidskriften »The Paper Maker» (utgiven av Hercules Powder Company i Delaware, USA) om bl.a. dansk och norsk pappershistoria, ger i år ut ett 500-sidigt verk om ca 70 pappersbruks i Nord-Holland tillverkning och v/m, av största intresse för vårt land, som hämtat så mycket av sitt papper därifrån.

I Tyskland finns i Mainz en motsvarande institution, dock med mera internationell målsättning, kallad »Forschungsstelle Papiergeschichte», grundad 1938 av Alfred Schulte, en entusiastisk pappershistoriker och filigranist, som tyvärr stupade under kriget. Först 1948 kom verksamheten i gång igen och ledes sedan dess av hans änka, fru Toni Schulte, på ett mycket förtjänstfullt sätt. Institutionen stödes av den tyska pappersindustrin, som också, sedan 1951, utger en förträfflig tidskrift, »Papiergeschichte», vid sidan om sin tidigare mera tekniskt betonade.

Det skulle föra för långt att här redogöra för alla de privata eller t.o.m. statliga institutioner (i Jugoslavien) som i skilda länder, ofta knutna till fackmuseer, främjar pappershistorisk forskning. Det återstår bara att konstatera, att de nordiska länderna härvidlag visat mycket ringa aktivitet. Frånsett de förut exemplifierade goda monografierna, vartill på senare år kommit t.ex. vackra böcker om Holmens bruk och Tumba, är det inte heller så mycket pappershistorisk litteratur, som sett dagens ljus i våra länder, framför allt inte arbeten av den regionala typen eller större sammanfattande verk. Sune Ambrosiani utgav 1919—23 »Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige» och 1923 den i Svenska Pappersbruksföreningens 25-års-skrift ingående, ytterst välkomna, »Papperstillverkning i Sverige intill 1800-talets mitt». År 1944 kom den innehållsrika »En bok om papper», tillägnad Carl Johan Malmros och utgiven av Klippans Finpappersbruk. Den hade många väsentliga bidrag, bl.a. Gustaf Clemenssons välbehövliga revidering av Ambrosianis förteckning över äldre svenska pappersbruk. Den torde nu i sin tur vara i behov av revidering och komplettering. I en bok om papper ingår också Tönnes Klebergs utförliga bibliografi över svensk pappershistorisk litteratur.

Av de nordiska länderna har Finland först lyckats att ge en sammanfattande, något så när grundlig skildring av den egna äldre pappersindustrien med historiker över samtliga bruk, nämligen den 1955 av Finska Pappersingenjörsföreningen utgivna »Lumppappersbruken i Finland» (av Gabriel Nikander och Ingvald Sourander). Att Sverige i viss mån kommit på efterkälken är dock inte så underligt, då vårt material är så mycket mer omfattande. Mot Finlands 13 små handpappersbruk från 1667 till 1879, då det sista nedlades, står våra ca 140, åtskilliga av helt annan storlek än de finska.

Den komprimerade presentation av filigranologien, som här kunnat ges i årsboken Dædalus, har främst haft syftet att väcka intresse för denna historiens hjälpvetenskap samt att visa att ett stort arbetsfält för vetenskaplig forskning än så länge ligger förhållandevis oplöjt i vårt land.

